

Тыва Республиканың Кызыл хоорайның муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чериниң “ Тыва улусчу Республиканың бир дугаар өөредилге сайыды Лопсан-Кенден Ооржак Мижит-Доржуевич аттыг №18 дугаарлыг ортумак ниити өөредилге школазы”

ШМК-ның хуралына көргөн. протокол № _____ “ _____ ” _____ 2021ч _____ /Санаа Ч. С. /	Директорнун өөредилге талазы-биле ораакчызы чөпшээрэн _____ /Ховалыг У.М./ “ _____ ” _____ 2021ч	Школаның директорунун №__ дугаар дужаалы-биле бадылаан _____ /Сурунчап А.С../ “ _____ ” _____ 2021ч

Тыва дыл эртеминге АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Класс: 8 (ФКӨС)

Өөредилгениң деңгели: баазалыг, ниити билигниң кол (үндезин) чадазы

Ажылчын программаны
тыва дыл болгаш чогаал башкызы
Куулар Айзана Константиновна
ажылдап кылган

8-ки класска тыва чогаал эртеминге ажылчын программаның тайылбыр бижии

8-ки класстың тыва дыл эртеминиң ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу документилеринге даянып кылган:

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-ниң хүнүнде немелделер болгаш өскерилгелер кииргени-биле Федералдыг хоойлу “Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу”;
2. 2010 чылдың декабрь 17 –де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигниң кол чадазынын федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;
3. 2021 чылдын март 22-де №115 дугаарлыг “Кол ниити өөредилге программаларынын – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын организаастаар болгаш күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында” РФ-нын Чырыдышкын яамызынын дужаалы; (2021 чылдын апрель 20-де № 63180 дужаал-биле бүрүткеттинген)
4. Е.Т. Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларның парлатканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература” (Кызыл, 2012) деп чижек программазын удуртулга кылган.
5. 2021 чылдың август 19-та № 3/3 дужаал-биле үнген муниципалдыг бюджеттиг өөредилге чери Кызылдын Ооржак Лопсан-Кенден Мижит-Доржуевич аттыг №18 ортумак ниити билиг школазының өөредилге планы

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри. Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медеделди-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртеминиң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориясында уран-чечен аргаларны кол ниити өөрөдилгеге школаның ханы өөрөдир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонуургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдириниң сорулгалары

Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдириниң кол сорулгалары:

чаагай үзел-бодалдыг, сагыш-сеткилиниң делегейи делгем, быжыг хамааты туруштуг, чогаалдыкчы арга-шинектиг, бурунгаар көрүштүг, шингээткен билиглерин амыдыралга боттандырып билир келир үениң хамаатызын хевирлээринге, ооң сонуургалдарын хандыраарынга, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Төрээн (тыва) чогаалды школага өөрөдириниң сорулгаларын шиитпирлээриниң аргалары:

– кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы чорударынга, төрээн (тыва) болгаш Россияның хөй аймак-сөөк чоннарының база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрөдиринге төрээн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан медеделди-биле ажыглап өөрөдирин билиндирери;

– чечен чогаал онзагай уран-чечен делегей дээрзин база уран чүүлдүң бир хевир деп билиндирип, чечен сөзүглелдин эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир утказының үнезин билиринче углаары;

– чечен чогаалдың сөзүглелиниң онзагайын, ужур-утказын, бижиттинген аянын, дылының уран чурумалдыг аргаларының тема болгаш идеяны тодарадырынга ужур-дузазын, өске чогаалдар-биле деңнеп сайгарар арга-шинээн сайзырадыры;

– чогаалга хамаарыштыр сайгарылганы уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарары;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни логиктиг угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрөдиринге чаңчыктыраары;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөрөдирин көрүп, чогаал маадырларынга, оларның хөделииш киннеринге хамаарыш тыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөрөдирин хевирлээр;

– бодунуң бодалын чогаал сөзүглелинден алган чижектер-биле бадыткап, бижимел болгаш аас чугаага тода илередири;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап сайгарары – айтырылгарга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның характеристиказын тургузары) күүседип өөрөдирин;

– чогаалга дүүшкен чуруктарга даянып азы бодунуң көрүжүбиле сөзүглел чогаалды арга-шинээн сайзырадыры;

– өске чоннарның езу-чаңчылдарын билип, оларга хамаарылгазын этиктиг илередип шингээдип ап тура, хостуг үезин шын ажыглап өөрөдирин хевирлээр. Төрээн (тыва) чогаал эртеми кижиниң сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг. Ук эртемни өске эртемнер-биле холбаштырып өөрөдирин үстүнде салдырган сорулгаларны чедип алырынга кончуг дээштиг. Төрээн (тыва) чогаал эртемни өөрөдириниң предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң түңнелдерин тодарадыр.

Төрээн (тыва) чогаал эртемни шингээткениниң бот-тускайлаң,

метапредметтиг болгаш предметтиг түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдер

– Чогаал эртеми тыва, орус болгаш делегей чоннарының культурлуг өнчүзүнүң чарылбас кезээ дээрзин медедел, ук эртемни өөрөдирин чугула дээрзин билири;

- бодун долгандыр турар ниитилелге шын алдынары;
- өг-бүлезинге, ада-чуртунга ынак, оларның мурнунга харыысалгалыг болурун медресеп, бот-хуузунуң хамааты туружун тудуп билири;
- аажы-чаңын, амыдыралчы дуржулгазын бот-тускайлаң шын тодарадып, углап, сайзырадып билири;
- харылзажылга үезинде үзел-бодалын тодаргай, шын илередип, өскелерни дыннап, оларның бодалдары-биле каттыжып азы каттышпайн тура, ниитиниң корум-чурумунга дүүштүр бодун алдынып билири;
- келир үеде амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраынче угланган сорулгаларны тургузуп билири;
- өөренириниң чугулазын база чаа билиглер шиңгээдирин медреселдii-биле угаап билип турары;
- төрөөн дылынга болгаш чогаалга ынак, аңаа хүндүткелдиг, хумагалыг болуру;
- төрөөн чогаал эртеминге танышкан чогаалдарын сайгарар таварылгада, шиңгээткен билиглеринге даянып база дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, сөс домааның чедингир, чараш болурун чедип алыры;
- бодун долгандыр чараш чүүлдү эскерип билири, сагышсеткилиниң байлак чорууру, үлегерлиг аажы-чаңныг болурунга белени;
- тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның янзы-бүрү темаларга бижиттинген чогаалдарын номчуурунга бедик сонургалдыы;
- өске чоннарның культуразынга хүндүткелдиг болуру; – өөредилге-шинчилел ажылдарында база харылзажылганың янзы-бүрү ажил-чорудулгазын күүседиринге чугула медээлерни (словарь, энциклопедия, Интернет болгаш о.ө.) тып, шилип, ажыглап билири;
- сагыш-хөңнү байлак, кээргээчел, энерелдиг сеткилдиг аажычаңныг болуру, чараш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түңнелдер

Өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теорияпрактиктиг билигleri-биле холбап өөредир, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билигleriни угаап шиңгээткениниң түңнелдери. Өөредилгениң угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныг ларының түңнелдери:

- сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол теманы, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип турары; – чогаалдың аймаан, жанрын тодарадып билири;
- номчулганың янзы-бүрү: өөредиглиг, көргүзүглүг, таныжылгалыг хевирлерин ажыглап билири;
- янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сөзүглелдер) кол болгаш ийи чергениң медээлерин ылгап билири;
- дыңнап бижиир сөзүглелдер-биле ажылдап билири (кыска, шилилгелиг, долу дээш о.ө.);
- бердинген медээни (сөзүглелди) бир хевирден өске хевирже өскерттип, эдип-чазап, чаартып (план, таблица, схема тургузуп) билири;
- номчаан, өөренген медээни (сөзүглелди) тодаргай, кызыра, шилилгелиг, чогаадыкчы чугаалап билири;
- справочниктер, словарьлар, энциклопедиялар, өөредилге-шинчилел ажылдары, электроннуг номнар-биле ажылдап билири;
- анализ (өөренип турар чүүлүн сайгарары) болгаш синтез (өөренип турар чүүлүн херек кырында түңнээри) харылзаазын чүүлдештирип билири;
- чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны тодарадып билири; – сайгарылгалыг, даап бодаашкынныг чугааны чорудуп билири.

Харылзажырының бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр боттускайлаң илередип шыдаары;
- тургустунган байдалга таарыштыр айтырыгларны шын тургузуп база харыы берип билири;
- кады ажылдап турар бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрежиб билири;
- бодунуң туружун боттут бадыткалдыг чижектер-биле тудуп, херек апарганда, өскерттип билири;
- амыдыралда кижилер аразында харылзажылганың чугулазын медресеп билип турары;
- чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң бодалдарын аас болгаш бижимел хевирге тургузуп билири, стиль, жанр талазы-биле аңгыаңгы сөзүглелдерни тургузуп билири;
- аас болгаш бижимел чугаага үнелел берип, эдип-чазап, харылзажылганың компетенциязын сайзырадыры;
- харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап билири, монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорудуп билири;
- эш-өөрүнүң азы танывазы улустуң мурнунга чугаа тургузуп билири; – кады ажылдажылганы чедип алырының байдалын тургузуп, ниити чөпшээрежилгеге кээп билири;
- чугаа үезинде ниитиниң чурумун кезээде сагып билири.

Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажылдаарының бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- ниити чүүлден чугула бодалды ылгап билири;
- чыып алган медээзин таарыштыр мөөңөп, ажыглап, даап бодап билири;
- чугаазынга (ажылынга) барымдаалыг чижектерни кириштирип, чылдагааннарны бадыткап, түңнел үндүрүп, эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теорияпрактиктиг билиглер-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында тайылбырлап тура, бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткап билири;
- бодунуң өөредилгезин бот-тускайлаң мөөңөп ап, хуузунда башкарнып, хөй-ниити аразында бодун төлептиг алдынып, кижилербиле шын харылзаа тудуп, чугаалажып билири;
- билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының угшиин тодарадып, тускай угланыышкынның бот-баш карнып билири;
- чогаал сайгарылгазын эртемден дашкаар, өске эртемнер-биле холбап, делгем сайгарып, бердинген темага азы айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг берип билири.

Предметтиг түңнелдер

- Чогаал эртемни өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;
- чогаал эртеми чечен сөстүң уран-чечени болгаш чаражы, культурлуг аажы-чаң болгаш мөзү-шынарның көргүзүкчүзү боорун эки билири;
- чечен чогаал уран чүүлдүң тускай хевири бооп чоруурун болгаш уран чүүлдүң шупту хевирлери сырый харылзаалыг дээрзин билири;
- улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып база оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билири;
- улустуң аас чогаалының хевирлери – үлегер домак болгаш чечен сөстөрни ылгап билири; – кыска тоолдарны боду чогаадып шыдаары;
- эпиктиг чогаалдарда кол болуушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадыры;
- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билири;
- маадырлыг тоолдарның уран-чечениниң онзагайын тодарадып, тайылбырлап билири; – тыва литератураның төөгүзүнүң, сайзырап келгениниң үчадаларын билири;
- чогаалдың идея-тематиктиг утказын бижиттинген үези-биле холбап, ниитилел амыдыралы болгаш культураның хөгжүлдезин чечен чогаал-биле чергелештир сайгарып билири;

– чечен чогаал сайгарылгазын литература-теориялык билигге (тема, идея, сюжет, композиция, чогаал аймактарының жанр-хевирлери, ылгавырлык талалары, дылдың уран чурумалдыг аргалары) даянып, ханы сайгарып билири, чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билири;

– документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылып билири;

– чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бжиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунун онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаалы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) эки билири;

– чогаал сөзүглелинин планын, тезизин тургузуп билири, план езугаар аас-биле азы бжимел-биле кыска утказын тургузуп билири;

– литературлуг терминнерни, чогаалдан үзүндүлери, цитаталарны чогумчалыг ажыглап билири;

– чогаал сайгарылгазының азы харылзаалыг чугаа үезинде бодалдарын шын, тода илередип, монолог, диалог чугаа тургузуп азы ниити чугаага киржип билири;

– чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны шингээдип, оларны аас-биле харыларга азы бжимел ажылдарга ажыглап билири;

– чогаалда көдүртүнген чидиг айтырылгарга азы бердинген темага дүүштүр бжимел чогаадыкчы ажылдарны (эдертиг, чогаадыг, эде тургузары, удур чогаадыры дээш о.ө.) шынарлык (класска азы бажыңга) кылып билири;

– сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажылдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;

– каталог-биле ажылдап, солун-сеткүүл, телевидение, Интернет четкизинден медээлери ажыглап билири;

– тыва, орус база эвээш санныг чоннарның, делегей литературазындан чогаалдарны назы-харыңга, сонургалдарыңга дүүштүр сеткил хайнышкынның хүлээп, сайгарылгалыг номчуп билири, делегей амыдыралыңче делгем көрүштүг чогаадыкчы номчукчу болуру.

Программанын тургузуу болгаш утказы

Өөредилгениң «Филология» кезээнде төрөөн чогаал болгаш төрөөн дыл эртемнери сырый холбаалыг, ынчангаш төрөөн (тыва) чогаалды ниити өөредилге черлеринге өөредириниң айтырылганы дыл эртемниң сорулгаларын боттандырап ажылдар-биле сырый харылзаалыг. Сөстүң, сөс каттыжышкыннарының, домак, аян сөзү, үн бүрүзүңге бижик демдектериниң салдынганы номчукчунун кичээңгейинге турар. Уругларның аас болгаш бжимел чугаазын байыдары, байдалга дүүштүр чугаа культуразын сагыыры, харылзаажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап билири, арга-мергежилдерни шингээттирери – чогаал болгаш дыл кичээлдериниң харылзашкак үндезин сорулгалары болур. Чогаал кичээлдеринге чечен чогаал дылының уран чечен аргаларын ханы сайгарып өөренир ажыл-чорудулга төрөөн дылының чаражын, онзагайын эскерип, сөстери шын, чөптүг ажыглаарыңга уругларны кижизидер.

5–6 класстарга уруглар литература теориязыңга хамаарышкан дылдың уран чурумалдыг аргалары-биле таныжып эгелээр арганы алып, назы-харыңга, сонургалыңга дүүшкен, кижизидикчи уткалыг төөгү, бойдус темалыг чогаалдарны сайгарып өөренир. Чогаалдың иштики тургузуун, ында киирген деңнелге, метафора, гипербола, чогаал маадыры, портрет, пейзаж, тема, идея дээн чергелиг чогаал теориязыңга хамаарышкан билиглерни уруглар чоорту шингээдир.

Кол ниити өөредилгениң 7–8 класстарыңга өөреникчилерниң номчулга культуразы бедип, чогаал сайгарылгазын улам ханы чорудуп өөренир, чогаал теориязын шингээдири делгемчири. Дылдың чурумалдыг аргаларыңдан аңгыда, тема, идея, сюжет болгаш композицияның элементилери-биле тодаргай таныжып, шүлүк тургузуун сайгарар. Мөзү-бүдүш болгаш этика темазыңга бжиттинген, солун ужуралдарлык, ужур-утказы уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадырыңче угланган чогаалдар-биле таныжар. Чечен чогаалды чогаалчының намдары-биле холбап өөренир.

9-ку класска тыва литератураның кол үндезиннериниң бирээзи – бурунгу бижимел тураскаалдарның чогаалдары-биле таныжып, тыва литератураның сайзыралының төөгүзүнүң үе-чадаларын өөренир. Тываның сайзыралының төөгүлүг үелерин, чаартылгазын, орус болгаш тыва чоннарның аразында найыралды чырыткан чогаалдар-биле уруглар таныжар.

Ортумак (долу) ниити өөредилге чериниң 10–11 класстарына төрөөн (тыва) чогаал эртемин үндезинниг болгаш профильдиг сорулгаларга дүүштүр тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, чоннуң ёзу-чаңчылдарын көргүскен, уругларның эстетиктиг кижизидилгезинче, делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, ханы сайгарылгалыг боданырын сайзырадырынче угланган, үениң чидиг айтырыгларын көдүрген чогаалдарны өөредири көрдүнген. Сураглыг тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажылчорудулгазы-биле таныжар.

Тыва литература талазы-биле эртем статьяларына даянып эрттирер кичээлдер тыва литератураның хөгжүлдезин, критиказын, литературлуг угланышкыннарының ылгавырлыг демдектериниң дугайында теоретиктиг билиглер-биле уругларны таныштырар. Чогаалдың идея, темазын, бижиттинген төөгүзүн, тургузуунуң онзагайын болгаш дылының уран чурумалдыын орус литература-биле холбап, ханы сайгарылганы кылып өөрениринге белеткээр. Чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, эртем угланышкынныг шинчилел ажылдарын бот-тускайлаң кылып шыдаар арга-шинектиг, чогаадыкчы ажылдаар байдалдар уругларга тургустунар. Ажылды баш бурунгаар планнап, бодалдарын шын мөөңнөп, бодалдарын логикалыг харылзаалыг кылырынга, номчулгага сонуургалын, чогаал шинчилээр ажылга идепкейин, ниити культуразын бедидеринге ук байдалдар чогаал кичээлдеринге болгаш класстан дашкаар ажылдар үезинде боттаныр.

Төрөөн (тыва) чогаал эртеминиң өөредилге планында туружу Россия Федерациязының өөредилге яамызының дужаалдарына болгаш доктаалдарына база Россия Федерациязының ниити өөредилге черлеринге чижек өөредилге планына даянмышаан, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезин чижеглей кылганын кичээнгейге алыр. Программа, Россия Федерациязының ниити өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир чада ёзугаар, өөредилгениң Федералдыг базистиг планында бердинген кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраынче угланган. Ук вариант ёзугаар, төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазы: 5–7 класстарга чылда тус-тузунда 105 шак (неделяда 3 шак), 8–9-ку класстарга чылда 70 шак (неделяда 2 шак) үлелгезин кылган.

Кирилде кичээл (1 шак).

Чечен чогаал дугайында сөс. Чечен чогаал – кижиниң иштики байлак сагыш-сеткилин билип алырынга база долгандыр турар делегейни шиңгээдип алырынга салдарлыг уран чүүлдүң онзагай хевири. Чогаалдың мөзү-бүдүш болгаш эстетиктиг көрүштү кижизидеринге салдары. Чогаалчының ниитилел болгаш амыдырал-биле харылзаазы, ону чогаалга чуруурунун ужур-дузазы. Литератураның кол сорулгазының дугайында тайылбыр.

1-ги кезээ. Тандым турда, таңдаш-ла мен...

С.А. Сарыг-оол «Улуг-Хемим» (2 шак)

Тываның улустуң чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун дугайында чугаа. Шүлүглелде кижиниң бойдус дугайында теманы ажытканы. Улуг-Хемниң күскү болгаш чайгы пейзажтары, чогаалдың утказын ажыдарына оларның салдарлыгы. Үе болгаш девискээрни чурааны. Чогаалда лириктиг маадырның, хемниң омур-хевирлери. «Улуг-Хемим» деп чогаалдың тургузуу. Шүлүглелдин дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны, чурумалдарны, миннишкиннерни ажыглааны. Орус болгаш өске-даа чогаалдар-биле харылзаалыгы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: түлөп каапкаш, кадак ак-көк дээривисте, кастар далбый болу берген, эткин өйү, балык, балар тунгаан чыды, ыяш когзу, сыскак сен деп, муңгак, хилег олурумда, дут манаар, хемден буруп деп сөстөрнүң утказын, шүлүглелде ажыглалын тайылбырлаар. чогаал теориязы.

Шүлүглел дугайында билиг (1 шак). Шүлүглелдин өске жанрлардан, ылаңгыя шүлүк чогаалындан, ылгалды. Шүлүглелде проза болгаш шүлүк жанрларының шынарларының каттышканы. Тыва литературада шүлүглелдер, оларның авторлары.

Ю. Ш.Кюнзегеш «Дыт» (1 шак).

«Дыт» деп чогаалда кижини болгаш бойдус теманы ажытканы. Дыттың болгаш лириктиг маадырның поэктиг омур-хевирлериниң тудужу, оларның харылзаазы. Дыт – черниң, дээрниң, хүннүң харылзаачызы. Кижиниң бойдушту дыңнап билер салым-чаянны. Шүлүкте уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. «Тынып турар», «дозуп ишкен», «черниң үнүн дыңнап чыдар» деп диригжидилгелерниң болгаш өске-даа уран чурумалдыг аргаларның уткалары. Шүлүктүң тургузуу: алды, чеди, сес одуругларны строфалар кылдыр тургусканы, ажыглаттыңан аяннажылгаларның хевирлери. «Дыт» – чогаалчының философчу лириказының онзагай илерээшкини.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чатты берген, шүдүнзениң күгүрү, тайлы берди деп болгаш өске-даа сөс каттыжышкыннарының уткалары, оларның шүлүкте ажыглалы.

Ю.Ш.Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен» (1 шак).

Авторнун тыва литературага «чөөн чүк» деп билиишкини киригени. Кижиниң төрөөн чери-биле, бойдузу-биле харылзаазы. Лириктиг маадырның салым-чаяннының, чаңчылдарының төрөөн бойдузундан бодарааны. «Чөөн чүктүң кижизи мен» деп шүлүкте омур-хевирлер, илереттинген бодалдарның солуну. Чогаалдың дылының уран-чечени, тургузуу. Чуртунга ынакшылды чоргааралды илереткениниң аяны. Ю.Ш. Кюнзегештиң чогаалдыкчы ажылының дугайында литература-сайгарылгалыг ажылдар.

Словарь-фразеологтуг ажыл: Алажыга аадып каарга, айызап кээр, шаңдаа шыйган, талыгырда чивенгирлээн, шоглап келген деп сөс каттыжышкыннарының база ай, бес, артыш, шаанак, хонак, хевек, кумзат, хүрээ-хиит, дөңгү деп сөстөрнүң уткаларын, шүлүкте ажыглалы.

М.Б. Доржу «Даг эзери» (1 шак).

М.Б. Доржунун новелла жанрын сайзыратканы. Чогаалда ачаның болгаш эзирниң чечен омурларының чергелешкээ. Аңчы ачазының чагыгларының оглунга дээштиг болганы, оолдун миннишкини. Эзирге хамаарыштыр «эңгимениң бедиин тевер» дээн бодалдың өөредиглиг ханы утказы.

Новеллада символиктиг уткаже шилчээн омур-хевирлар.

С.С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик» (1 шак).

«Ырла, Хемчик» деп шүлүкте лириктиг маадырның төрөөн хеминге эргелени, чоргааралы. «Тускай үннүг» чалгыгларның, «көвей ырлыг» саарыгларның чымыштыг чону-биле «харылзаазы». Шүлүкте лириктиг маадырның бодалдарының омур-хевирли. Оларны илередиринге бадыткал, адалга, дилег аяннарын чөптүг ажыглааны. Чогаалдың дылының уран-чечени. Чадаган, саарыг, куттулар, чымыш, дөңнүр болгаш өске-даа сөстөрнүң уткаларына словарьфразеологтуг ажылды чорудары.

М.Б.Кенин-Лопсан «Хүттүң ужары» (1 шак).

Тываның улустун чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсанның шүлүк чогаалы. «Хүттүң ужары» деп өөрлөш шүлүктөриниң тема, идеязы, тургузуу. Чогаалда кижини биле бойдуштуң аразында харылзааны көргүскени, лириктиг маадырның чер-чуртунга ынакшылын илереткениниң чаражы. Чылдың үелериниң аайы-биле бойдуштуң аажызын кижиниң аажы-чаңындан үлегерлеп чурааны. «Хүттүң ужары» деп шүлүктүң дылының уран-чечени: эпитеттер, метафораларны чедимчелиг ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чалым, кызаа, огуп чыдар, чакпыыл, хоруур, булукталган доштар, төрөпчилээш, девиржээн, кажараан, хүртеңнеп чыдар деп сөстөрнүң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

К.-Э.К. Кудажы «Танды кежии» (3 шак). Тываның улустун чогаалчызы К.К.Кудажының чогаадыкчы ажылчорудулгазы. «Танды кежии» деп чогаалда бойдус темазын чырытканының онзагайы. Тоожукчу маадырның сонuurгак, хайгаараачал, эскериичел, өөрениичелин көргүскени. Чолдак-Кадай, Көк-Кадай кырганаваларның омур-хевирлери. Чогаалда бойдуска хумагалыг хамаарылга, тыва езу-чаңчылдарны сагыыры, аң-мең, мал-маганның аажы-чаңнарын билири, бойдус болушкуннарын хайгаарап, ооң-биле херек өйде демисежип билири, чамдыкта ооң ачы-дузанын четтирери дээн чергелиг айтырыгларны көдүргени. Ие-бойдустун кижизидикчи ужур-дузаны, төрөөн чери биле кижиниң салым-чолу, амы-тыны тудуш деп бодалды илереткени. Чогаалдың дылының уран-чечени, ужур-дузаны.

Словарь-фразеологтук ажыл: тоол ээлери, Шагаа, шиме, ликпункт, шартылаа соонда, хөрөңги, күзеглээр, мээс, төрөпчи, шоваа, сыын үнү деп сөстөрнүң утказын болгаш сөзүглелде ажыглаалы.

З.С. Байсалова «Тайга ээзи» (2 шак). Чогаалдың аас чогаалы-биле харылзаазы. Сюжединиң кезектериниң идеялиг пафозу. Эр кижиниң сөзүңгө шынчы болурун угаатканы. Кайгал Көк-Дамбаның омур-хевирин өөредиглиг чурааны. Кол маадырның психологтук байдалы, ооң чугаазы.

З.А. Намзырай «Дуруяалыг-Шөл» (1 шак).

Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажылында төрөөн чер темазының туружу. Лириктиг маадырның чер-чуртунга, бойдузунга ынакшылы. Чогаалда лириктиг маадырның сагыш-сеткилин илередиринге күскү бойдус чурумалының салдары. З.Намзырайның бойдус темазына бижиттинген шүлүктериниң өске чогаалдар-биле үн алчып турары. Шүлүктүн тургузуу: строфалар, строкалар, эге аяннажылганың хевирлери. Уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

Словарь-фразеологтук ажыл: куруяк-чай, күзег, күзүңгү, турлаг чер, тулаа суу, шагның каазын алгаар деп сөстөрнүң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: В.Ш.Көк-оол “Байлак чуртум” С.К. Тока “Бөрүлерни аңнаары”. М.Ховалыг «Улуг от».

II-ги кезээ. Тараам турда, тодуг-ла мен...

К.-Э.К.Кудажы «Тараа» (3 шак).

«Тараа» – К.Кудажының баштайгы тоожузу. Чогаалдың тема, идеязы. «Тараам турда, тодуг-ла мен» деп эпиграфтың ужур-утказы. «Тараа» деп тоожудаада кижиниң амыдырал дээш тура-соруктуу, ажы-төл кижизидилгезинге кол черни ээлеп турары. Суваң ирейниң чагыының идеялиг утказы. Чогаалда найырал темазы. Тоожуда үе болгаш девискээр. Чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: салам, бо-былаа, кастык, сегел салы, сол-ла-дыр бе, тогана, бөкселиг, шаң, мажак, уур, эзер бөктүргези, үңгерип алыр, чазыыл-чурум, шопулак, хува, дуогу бастыраар, бажының суун ижип, даап билип каан, орнукшудар деп сөстөрнүң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары болгаш ажыглаалы.

А.К.Үержаа «Ажыл» (1 шак).

«Ажыл» деп шүлүктүн идеязын антитеза аргазы-биле илереткени. Шүлүктүн тургузуунун онзагайы, дылының уран-чечени. Риториктиг айтырыгларны ажыглааны, оларның ужур-утказы. Шүлүктүн уругларның мергежил шилип алырынга, хамааты туружун илередиринге салдары.

Словарь-фразеологтук ажыл: дагап, анмаар, чиндип чорааш, таалал, хинчек, даржыктыг деп сөстөрнүң утказын болгаш шүлүкте ажыглаалы.

III-кү кезээ. Кижичурттуг, куш уялыг

В.Ш. Көк-оол «Самбажык» (4 шак).

В.Ш. Көк-оолдун ши чогоалын сайзырадырынга киирген үлүү. «Самбажык» деп драманың темазы. Шииде социал чөрүлдээлерден тывылган идеялиг конфликт. Чогаалда

үе болгаш девискээр. Шииниң кол-кол персонажтары. Алдан маадырларның баштыңы Самбажыктың бурунгаар көрүштүг тура-соруу. Алдан маадырларның аразында демнии, эрес-дидими. Дургун деп аттың тывылганы, ооң амгы үеде тайылбыры. Шииниң дылының уран-чечени, ында улустуң аас чогаалының ажыглалы, маадырларның омур-хевирлерин чуруурунга уjur-дузазы. Монологтарның, диалогтарның персонажтарның психологтуг байдалдарын дамчыдарыңга ролю. Кызыл хаяаның символиктиг утказы. В.Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизиниң дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтуг ажыл: төре, амбын, дөрбет, имбии, эжен, лаң, чаңгы, хүндү, бошка, албаты, чанчын, карачуул, черлик-шай, чиңзе, одага, өөлет, шөө-бөрү, даа дарга, хоойлуну авыралдап, дуокаа, чызаан чери, хөөрге деп сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары, оларның ажыглалы чогаал теориязы.

Ши дугайында билиг (1 шак).

Ши аймааның чогаалдарының проза, шүлүк жанрларындан ылгалды, онзагай шынарлары. Ооң кол бөлүктери: драма, трагедия болгаш комедияның тодарадылгалары, чижектери.

С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» (2 шак).

Баштайгы тыва либреттонун бижиттингени. Хөгжүмнүг шииде бурунгу Тываның амыдыралы. Чогаалда кол чөрүлдээниң чылдагааннарын көргүскени. Чогаалдың тема, идеязы, сюжеди болгаш композициязы. Шииде кол-кол персонажтар. Чечен биле Белекмааның омурхевирлери. Шииниң уран-чечен дылы, аас чогаалының үлегерлери болгаш чогаалчының уран сөске хамаарыштыр чаартыкчы ажылдаанының чижектери.

А.К. Уержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагы» (2 шак).

Чогаалчының философчу лирикасы. «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагы» деп чогаалда янзыбүрү поэтиктиг омур-хевирлер. Амыдыралдың утка-дөзүнүн болгаш кижиниң амыдыралчы туружунун дугайында бодалдар. Кускуннун омур-хевирин шүлүктүн идеялиг утказын илередириңге ажыглааны. Чагыг мотивиниң күштүү. Чогаалдың тургузуу. Шүлүглелдин дылының уран-чечени, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны, адалгаларның уjur-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: очалаң, балар шаг, эзээрге, көстер, шамбыла деп сөстөрниң уткалары, оларның сөзүглелде ажыглалы.

М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук» (1 шак).

«Ыдыктаан тук» – төөгү-барымдаалыг чогаал. Ыдыктыг ДалайЛама башкының Тывага кээп чораан төөгүлүг үези. Тываның ыдыктыг символикаларыңга, төөгүзүңге мөгейиг. Тываның ыдыктыг чүүлдеринге уругларның хүндүткелдиг хамаарылгалыг болурунга чогаалдың салдары. Чогаалчының тыва литературада туризм, альпинизм темазын сайзыратканы. Чогаалда үе болгаш девискээр. Дылының уран-чечени: бойдус чурмалдарын, портреттерни чуруурда, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. Чурттар, черлер, тайга-сыннар, хем-суглар, хоорайсуурлар, кижилер аттарын – хууда аттарны ажыглаанының онзагайы, өөредиглиг салдары.

Словарь-фразеологтуг ажыл: Галапагос, Фиджи, Килиманджаро, Мак-Кинли, Амундсен, Арафур, Дээди Совет, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-лама, Тенцин Гьятцо болгаш өске-даа билдинмес сөстөрниң уткалары.

Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг (1 ш). Барымдаалыг чогаалдарның онзагай шынарлары. Амыдырал-биле холбаалы. Барымдаалыг чогаалдарның калбак чогаал жанрының хевирлеринге хамааржы бээри. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар, оларның авторлары.

Немелде номчулгага сүмелзэн чогаалдар: Ш.Суваң «Хемчик нояны». Ч. Галсан «Көк ала Алдайым – мээң өнчүм». В.Арсеньев «Дерсу Узала».

IV-кү кезээ. «Авай, авай, авайымны...»

С.А. Сарыг-оол «Херээжен» (1 шак).

Шүлүктүн тема, идеясы. Тыва ава кижинин овор-хевиринин үебиле, чоннун амыдыралы, төөгүзү-биле харылзаазы, ооң ажы-төлүнгө ынакшылы. Чогаалда Ава кижинин мөңгө овор-хевирин тургусканы. «Херээжен» деп шүлүктүн тургузуу, лириктиг утказынын хөгжүлдезинин аайы-биле аяннары. Шүлүктүн дылынын уран-чечени. Уран чурумалдыг аргалар: эпитеттерни, метафораларны, диригжидилгелерни ажыглааны. Ук чогаалдын тыва литературада туружу. Ава дугайында теманын уран чүүлдүн өске хевирлеринде илерээни.

Словарь-фразеологтук ажыл: өдек-биле кургаглааштың, каргыс, буруу төре баштаан, оорганни хөндүргештин, даттыг кинчи кедиргенче, херелдиг хүн мөңгежирээн дээш оон-даа өске одуругларнын уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

С.А. Сарыг-оол «Авамның ынак оглу» (1 шак).

Шүлүкте хамааты дайынынын чылдарында акы-дунмалышкы найыралдын төрүттүнгенин, быжыкканын көргүскени. Ава кижинин ажы-төлгө ынакшылы. Огонектун болгаш Опайнын овор-хевирлери. Шүлүктүн сюжетти, тургузуунун онзагайы. Дылынын уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. С.А.Сарыг-оолдун чогаалдыкчы ажылынын дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтук ажыл: эрги хынныг ланчыы, шинель, бөргүн көрүп олуруга сылдыс чайнаан, ары-бөрү аглай берген, чуртталганын орук-эжиин ажыдышкаш деп сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннарынын уткалары.

Е.Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү) (3 шак).

«Иениң салым-хуузу» деп тоожуда баштайгы тыва балерина Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушеванын дугайында боттук барымдааларга даянып уран-чечен бижээни. Чогаалда ава кижинин салым-чолун, овор-хевирин чурааны. Аваның мерген угаанныы, туруштуу, өг-бүлезинге, уруунга ынакшылы. Тоожуда ада кижинин уруунун салым-чаяанынга үлегер болганы, деткимчези. Чогаалдын дылынын уран-чечени. Диалогтарнын ролю, эпистолярлыг жанрны ажыглаанынын ужур-дузазы. Чогаалдын дыл, литература, төөгү, география, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле харылзаазы. Кижизидикчи утка-шынарлыы.

Словарь-фразеологтук ажыл: академик, скульптор, искусствовед, Генуя, иллюстрация, Варшава, Боттичелли, үүле дээш оон-даа өске сөстөрнин уткалары.

А.А.Даржай «Авамга чечээм» (боодал сонет) (2 шак).

«Авамга чечээм» деп боодал-сонеттин тургузуунун онзагайы. «Сонет чечээ» деп терминнин утказы, тыва шүлүк чогаалынче ооң киргени. Лириктиг маадырнын ава дугайында бодалдарынын ханызы, авазынга ынаа, ону хүндүлээринин чылдагааннарын айытканы. Иениң чагыгларындаулусчу идеяларнын илерээни. Ава темазынын мөңгези. Чогаалдын сөс-домаанын чурумалдыы, аянын. Уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны: эпитет, метафора, диригжидилге, деңнелгелер. Тыва шүлүк чогаалында сонет жанрынын сайзырааны.

Словарь-фразеологтук ажыл: ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай, эптиг-чөптүг сөстөринни дүрүм кылдым, каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглуң-дур мен дээн одуругларнын уткалары.

М.М. Дуюнгар «Авамның тону» (1 шак).

«Авамның тону» деп чогаалдың тематиказынын хөй янзылыы. Бөдүүн ада-ие улустун ажы-төлгө, ажыл-ишке, амыдыралга хамаарышкан кижизиг мөзүлерин илереткени. Ава кижинин овор-хевирин ажыдарда, сактыышкын, чагыг аянын билдилг ажыглааны. Аваның портредин чуруурунга детальдарнын ужур-дузазы. Ада кижинин овор-хевиринин күштүг талалары. Алдай-оол дарганын овор-хевиринде кижилерге, оларнын ажылижинге, сеткил-сагыжынга тоомча чок, каржы хамаарылганы илереткени. Чогаалдын кижизидикчи салдарлыы, дыл-домаанын уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: албан хаап турган, яамы, ак-мак четпейн, телепон, пронт, сайыг, сесиирге, бызап ижер, когаралдыг, дешпик кижиге, аптылаапка, суртаал, өнчү, олчуп-селчип деп сөстөрнин уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

3. А.Намзырай «Авам мени манап орап» (1 шак).

Авторнуң ава кижиге ынакшылының күштүү. Өскөн чер, ава, ажытөл деп билиишкиннерниң аразында мөңгө харылзааны илереткени. Шүлүктүң тургузуу, эге аяннажылгазының хевирлери, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. 3. Намзырайның ыры апарган шүлүктери, ооң тыва композиторлар-биле чогаадыкчы харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: даглар куржаан, чанган куштар келир душта, харап хүнзээр, ушкан куштар шаа-биле деп одуругларның уткалары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: С.Б. Пюрбю «Авай, авай, авайымны». Ч.Галсан «Авамга өпей ыры». А.Х-О. Ховалыг «Надя Рушева – сылдыс».

V-ки кезээ. кижиге болуру чажындан...

Ч.Ч.Куулар «Шораан» (4 шак).

Тываның улустуң чогаалчызы Ч.Ч.Кууларның тыва литератураның шүлүк болгаш проза жанрларының сайзыралыга кириген үлүг-хуузу. «Шораан» – салым-чол темазынга бижиттинген тоожу. Тоожунуң кол маадыры Шораанның прототиви. Караа көрбес оолдуң иштики делегейи, сагыш-сеткилиниң дойлуушкуннары. Шораанның өөредилгеже чүткүлдүүн, хөгжүмчү болур салым-чаяянының илерээниң детальдар дузазы-биле чурааны. Психологизм аргазын тоожуда чедимчелиг ажыглааны. Тыва улустуң төрөл харылзааларын, езу-чаңчылдарын тоожуда көргүскени. Улустуң аас чогаалының тоожуда ажыглалы, ооң кижизидикчи салдары. Чогаалдың дылының уран-чечени. Уран чурумалдыг аргалар.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шара чажындан, кемниг төл, улаанут, алыс ууру эрте бээрге, оргак, адан, толаныр, бурганнай берген, чер кулактыг, хараача, огурар, сорулдажыр, кулуксаан, көржең, чашкаадай, матпадак, кунук кижиге, хаарыыл, калбак-аас, хуурмак, аза бойлаар, ак хар ашпааннар, эмдик, дасык даргазы деп база өске-даа сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

К.Д. Чамыян «Ханы дазыл» (4 шак).

«Ханы дазыл» деп тоожунуң идеязы, темазы. Башкы кижиниң ажылын, өөреникчилериниң салым-чолу дээш харысалгалыын Агароол башкының овор-хевиринге даянып чогаалда көргүскени. Башкылар коллективиниң, Пар-оолдуң, ачазының болгаш соңгу иезиниң аразында харылзаалардан чогаалда социал чөрүлдээлерниң илереп келгени. Пар-оолдуң бот-тускайлаң кижиге бооп хевирлеттингени.

«Ханы дазыл» деп тоожунуң дылының уран-чечени. Кол маадырның сагыш-сеткилин илередиринге, чогаалдың идеялиг утказын ажыдарыга бойдус чурумалының уjur-дузазы. Чогаалдың кижизидикчи уjur-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: депшиде берген, ажылы шулуудаан, өгбелеринден өнчүнү алыр, үжен чылдың нүүрүн көрүп, чаг иштинде бүүрек дег, кылыын дамдыктап келди, олурганнарны когзу көрүп, хой шыыры, эрбенниг сөстер, чадыкпастааш турупкан, доскут угаап, кулаам узун депсөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

А.Х-О. Ховалыг «Үш үне» (1 шак).

А.Х-О. Ховалыгның шүлүк чогаалы. Шүлүктөрүнүң тематиказының делгеми. «Үш үне» деп чогаалдың тема, идеязы. Лириктиг маадырның төрөөн черинге, чонунга, дылынга ыдыктыг хамаарылгазының чогаалда илерээни. Чогаалдың кижизидикчи уткалыгы. Шүлүктүң дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чиңгиртилээн, довурзак, сыдымнааштың, хилиң, сиилбиир, хомус деп сөстөрнүң уткалары, чогаалда ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: Ш.М. Суваң «Туматтар». Э.Б. Мижит «Кара-Дагның казыргызы». К.Д. Натпий-оол «Сыын-Чүрээ». М.К. Өлчей-оол «Төлөвир». Л.Х. Ооржак «Өңнүг кижиге».

Шээжилээр чогаалдар Шүлүк чогаалындан: С.А.Сарыг-оол «Улуг-Хемим» (үзүндү), «Херээжен», «Авамның ынак оглу», Ю.Ш. Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен», М.Б. Кенин-Лопсан «Хүттүң ужары» (үзүндү), А.К. Үержаа «Ажыл», А.А. Даржай «Авамга чечээм». Проза чогаалындан: С.С. Сүрүң-оол «Озалааш хем» (үзүндү), К.К. Кудажы «Тараа» (үзүндү), Ч.Ч.Куулар «Шораан» (үзүндү). Шии чогаалындан: С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» (үзүндү).

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Тыва дыл кичээлдеринге чүүл-бүрү методиктиг аргаларны, көргүзүг материалдарын, техниктиг херекселдерни, аудио, видео, медиа, ИКТ-ни ажыглаары чугула. Орус, даштыкы, тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын ажыглаары. Сөс курлавырларын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгезинче кичээнгейлиг болур. Методиктиг удуртулгалар, чаа дузаламчы, чаа технологиялар-биле ажылдаар. Чедишкинниг ажылдың бир барымдаазы - өөреникчиниң кадыкшылын, культуразын камгалаары, амыдыралга боду чогаадыкчы туруштуг болурун назы-харын, хууда онзагай талаларын барымдаалап кижизидери шынарлыг болур. Өөрөдилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөрөдилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөрөдилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар уjurлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

8-ки класстың өөреникчилериниң шиңгээдип алыр кол-кол мергежилдери болгаш чаңчылдары

8-ки класска тыва чогаалга кичээнгейни дараазында чүүлдерже углаары чугула: чогаал маадыры – омур-хевир, литератураның темазы, чогаалда көдүргөн проблема.

8-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир уjurлуг чүүлдери:

- чогаалдың бижиттинген үези-биле харылзаазын тодарадып билир,
- чечен чогаалдың темазын, идеясын, сюжедин, композициясын тодарадып шыдаар;
- чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билир;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын ылгап билир;
- чогаалдарның бүгү аймактарын болгаш хевирлерин ылгап билир;
- чогаал сөзүглелиниң планын тургузуп билир, ону езугаар аасбиле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар;
- чогаалдың аймактарының жанр-хевирлериниң ылгавырлыг талаларын уjur-дузазын тайылбырлап билир;
- номчаан номунга, көргөн кинозунга, шиизинге аас-биле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылып билир;
- литературлуг терминнер словарьларын, энциклопедияларны ажыглап билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны билир, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билир;
- өөрөнгөн чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориясын ажыглап билир.

Өөрөдилге - тематиктиг план.

Шупту – 68 шак

Үндезин – 46

Класстан дашкаар номчулгага – 5

Чогаал теориязы – 4

Чугаа сайзырадылгазынга – 8

№	Кичээлдин темазы	шагы	эрттирер хүнү, айы	
			план ёзугаар	херек кырында
1	Кирилде кичээл. Чогаал дугайында сос	1		
2	С.А.Сарыг-оол. Допчу намдары	1		
3-4	С.А.Сарыг-оол «Улуг-Хемим»	2		
5	Чогаал теориязы. Шулуглел дугайында билиг	1		
6	В.Ш.Көк-оол. Допчу намдары	1		
7-10	В.Ш.Көк-оол. «Самбажык».	4		
11	Чогаал теориязы. Ши дугайында билиг	1		
12-13	х.ч.с Эдертиг «Холу чадагай ирей»	2		
14	к.д.н. М. Кенин-Лопсан « Хайыралыг Калчан-Шилги»	1		
15	Тестилиг хыналда ажыл	1		
16	Ю.Ш.Кюнзегеш. Допчу намдары	1		
17	Ю.Ш. Кюнзегеш «Дыт»	1		
18	х.ч.с. Чогаадыг-бодал «Бойдус дугайында чуну билир мен?»	1		
19	Ю.Ш.Кюнзегеш «Чөөн чуктун кижизи мен»	1		
20	К-Э.К.Кудажынын допчу намдары.	1		
21-23	К-Э.К.Кудажы «Тараа»	3		
24	Ч.т. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг	1		
25	Бот ажыл. Созуглел -биле ажыл	1		
26-27	х.ч.с.Эдертиг «Эгер ирей»	2		
28	С.С.Сурун-оолдун допчу намдары.	1		
29-32	к.д.н. С.С.Сурун-оол. «Озалааш хем»	4		
33	х.ч.с. Чогаадыг «Озалааш хемде сеткилимге кирген маадыр»	1		
34	Антон Уержаанын допчу намдары, чогаадыкчы ажыл-ижи	1		
35	А.Уержаа « Уш чус харлыг кырган кускуннун чагыы»	1		
36	А.Уержаа «Ажыл»	1		
37	КДН	1		
38	Ч.Ч. Куулар. Допчу намдары.	1		
39-43	Ч.Ч.Куулар «Шораан»	4		
44	ЧСК. Чогаадыг-үнелел. “Шораан-шыдамык чоруктуң символу”	1		
45	Е.Д. Танова. Допчу намдары.	1		
46-48	Е.Д. Танова “Илбилиг согун” 1, 2-ги көргүзүглери.	3		
49	ЧСК. Эдертиг “Холу чадагай ирей”	1		
50	А.А. Даржай. Допчу намдары.	1		
51	А.А. Даржай “Авамга” шүлүк.	1		
52	А.А. Даржайның шүлүктериниң онзагайы.	1		
53	К.Д. Чамыяңнын допчу намдары.	1		
54-56	К.Д. Чамыяң “Ханы дазыл” 1,2,3,4-кү эгелер.	4		
57	К.Д. Чамыяң “Мөңгүн отгук” үзүндү “Идегел”. “Төөгү чугаа”	1		
58-59	З. Байсалова “Тайга ээзи”	2		
60	С.А.Сарыг-оол «Херээжен»	1		
61-63	К-Э.Кудажы “Танды кежи”	3		

64	С.А.Сарыг-оол «Авамнын ынак оглу»	1		
65-67	Е.Д.Танова “Иенин салым-хуузу”	3		
68	Туннел кичээл	1		

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөрөдилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөрөдилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөрөдилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02)

8-ки класска тыва дыл эртеминиң өөрөдилге методиктиг хандырылгазы

Программаның ады: Ажылчын программаны Е.Т. Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х. Ооржактың тургусканы 5-11 класстарга “Тыва аас чогаалы болгаш литертаура” (НШХИ, 2012 чыл) чижек программаны удуртулга кылган;

Өөрөдилге номунун автору ады, үндүрген чылы:

1. М.А.Кужугет, Л.Х. Ооржак. Төрээн чогаал. 8 класс. Кызыл. НШХИ, 2018ч;
2. С. С. Сурун-оол, С.Б. Байыр-оол. Тыва чогаал. 8 класс. Тыванын ном ундурер чери, 2005ч

Немелде литература:

1. Б.К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл, 2010.
2. Д.Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөрөдириниң методиказы. Кызыл, 1992.
3. Е.Т.Чамзырын. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Кызыл, 2009.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. Новосибирск. Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан).Новосибирск. ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, 2012.
10. Тыва тывызыктар (Г.Н.Курбатский тургускан). Кызыл, 2002.
11. Тыва улустуң тывызыктары. (А.Т.Дугаржап чыып тургускан) Кызыл, 2011. болгаш о.ө.

Словарьлар:

1. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). Новосибирск: Наука, 2002.
2. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). Новосибирск: Наука, 2003.
3. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л). Новосибирск: Наука, 2004.
4. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (М, Н, О, Ө, П). Новосибирск: Наука, 2008.
5. Б. К. Ондар. Топонимический словарь Тувы. Кызыл: ТКИ, 2007.
6. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. М.: Сов.энциклопедия, 1984.
7. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. М.: Русский язык, 1988.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К, М). Новосибирск: Наука, 2004
10. Тыва-орус словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1968.
11. Я.Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. Кызыл: ТКИ, 1975
12. Я.Ш. Хертек. Русско-тувинский фразеологический словарь. Кызыл, 1976